

УДК 026-027.583:[021.1+021.8](477)

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-3335.2020.2\(24\).215434](https://doi.org/10.18524/2707-3335.2020.2(24).215434)

Соколов Віктор Юрійович,

кандидат історичних наук, доцент, головний бібліотекар

Національної парламентської бібліотеки України

вул. М. Грушевського, 1, м. Київ, 01008, Україна

тел.: (044) 278 85 12

e-mail: socolv@i.ua

ГЕНЕЗИС ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕЛЕГАЛЬНИХ БІБЛІОТЕК В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено історичні фактори виникнення та особливості функціонування нелегальних бібліотек в Україні у XIX–XX ст. Виявлено та охарактеризовано основні види і специфіку їх культурно-просвітницької та бібліотечної діяльності. Проаналізовано своєрідність організаційної роботи нелегальних бібліотек в умовах підпільного існування, соціально-політичні чинники їх розвитку у загальному контексті історичних подій та особливостей політичного та культурно-освітнього життя суспільства. Висвітлено суспільне значення функціонування нелегальних бібліотек, місце і роль їх бібліотечної та культурно-просвітницької діяльності у поширенні читання, знань, просвітництва та у піднесенні загального рівня свідомості та політичної культури соціально активних, переважно нижчих, прошарків населення, а також у розвитку бібліотечної справи країни в цілому.

Ключові слова: історія бібліотечної справи, історія бібліотек, види бібліотек, бібліотечна діяльність, функціонування бібліотек, нелегальні бібліотеки.

У вітчизняному бібліотекознавстві розуміння терміну «нелегальні бібліотеки» тривалий час формувалося доволі тенденційно: у центрі уваги дослідників, особливо радянського періоду, була діяльність, переважно, нелегальних бібліотек політичних організацій. Більшість дослідників історії бібліотечної справи вивчали створення та поширення нелегальних бібліотек тільки з точки зору функціонування тих політичних організацій та гуртків, які були пов'язані з революційним рухом, зокрема народників, РСДРП(б), марксистських гуртків тощо. Діяльність інших видів нелегальних бібліотек, наприклад, навчальних закладів, приватних осіб, громадських та релігійних товариств, часто далеких від пропаганди революційних поглядів та ідей, майже не розглядалася. До того ж, дослідження обмежувалися, головним чином, періодом середини XIX – поч. XX ст.

Навіть у визначенні «нелегальних бібліотек» зміст цього терміну часто обмежувався характеристикою ознак, переважно, лише партійних бібліотек. Так, наприклад, один з провідних радянських дослідників діяльності нелегальних

бібліотек, професор К. Абрамов (1920–2001) у російській «Бібліотечній енциклопедії» (М., 2007) запропонував таке визначення: «Нелегальні бібліотеки в Росії – різновид пропагандистських та партійних бібліотек, що створювалися з порушенням встановленого порядку та вимог цензури» [2, с. 716]. На думку вченого, перші нелегальні бібліотеки в Росії з'явилися наприкінці XVIII ст. з виникненням масонських організацій та продовжували розвиватися у межах поширення ліберального та революційного руху. Нерідко дослідники історії бібліотечної справи починали вивчення нелегальних бібліотек з книжкових зібрань декабристів або петрашевців, які всебічно обґрунтовували принципи загальнодоступності книг та публічних бібліотек. Однак, ще у XVII ст. в країні існувала низка нелегальних бібліотек старообрядницьких громад, що сформували свої принципи та правила роботи зазначених книгозбірень [14, с. 23]. Такі бібліотеки діяли поза загальноприйнятих офіційних правил їх створення і функціонування, а їх діяльність переслідувалася законами держави. Отже, багато сторінок з історії формування та функціонування нелегальних бібліотек ще потребують свого розкриття та ґрунтовного вивчення.

Феномен функціонування нелегальних бібліотек на теренах України в цілому, ще не досліджувався істориками бібліотечної справи. Лише у деяких поодиноких працях вітчизняних дослідників було розкрито діяльність окремих нелегальних бібліотек або функціонування таких книгозбірень на території окремого регіону (праці Г. Бородіної, О. Коник, Л. Лучки [8; 15; 17]). Певні фрагментарні відомості про діяльність зазначених книгозбірень в Україні розпорошені не тільки у публікаціях з історії бібліотечної справи, а й в численних наукових працях з історії вивчення різних сфер суспільно-політичного та культурного життя країни.

Було б необачно казати, що зараз проблеми генезису та функціонування нелегальних бібліотек привертають до себе пильну увагу сучасних істориків, однак з'ясування значення і суспільної ролі діяльності зазначених книгозбірень у соціально-культурному житті та розвитку суспільства продовжує залишатися актуальним для висвітлення окремих питань розвитку бібліотечної справи України.

Метою пропонованої статті є вивчення та визначення характерних ознак нелегальних бібліотек, дослідження їх видів, аналіз та узагальнення відомостей про особливості створення і функціонування зазначених книгозбірень в Україні, а також характеристика основних форм та напрямів їх діяльності.

За попереднім з'ясуванням значення терміну «нелегальні бібліотеки», визначимо, що нелегальні бібліотеки – це книгозбірні, які не мають офіційного статусу, існують поза установлених суспільних правил їх організації та функціонування, діяльність яких переслідується законами певної держави. Організація та розповсюдження нелегальних бібліотек була пов'язана, по-перше, з поширенням заборонених видань і по-друге, – з певними ускладненнями офіційного відкриття та роботи бібліотечного закладу (утиски цензури, надмірний

контроль керівних органів, організаційні обмеження щодо функціонування публічних книгозбірень тощо). Певну роль, безумовно, відігравали особливості політичного та культурно-просвітницького розвитку тієї чи іншої країни.

Розповсюдження нелегальних бібліотек, так само як і заборонених книжок, почалося, переважно, з християнських часів, коли книжкова справа почала все більше отримувати соціально-політичного забарвлення, а церква – функції державно-політичної інституції. Відповідно, майже всі єретичні секти поступово ставали поза законом і переходили на нелегальне існування. Відтак, діяльність їхніх книгозбірень, так само, перетворювалася на нелегальну. У Західній Європі католицька церква у Середні віки все більше брала на себе право суворої регламентації соціального життя і жорсткої цензури не тільки щодо комплектування бібліотечних фондів монастирів, церков, а й світських книгозбірень. Вона уважно стежила, щоб язичницькі й єретичні твори не проникали у книжкові зібрання не тільки її, а й інших суспільних установ. «Список заборонених книг...» («Index librorum prohibitorum») (1559) став першим друкованим юридичним документом, в якому було піддано анафемі заборонені церквою книги. Відповідно, така заборона певним чином спричиняла створення таємних нелегальних книжкових зібрань, які іноді створювалися навіть при офіційних бібліотеках.

З розвитком капіталістичних відносин і соціально-політичних інститутів держави, книжкова справа все більше набувала суспільного та буржуазно-демократичного характеру. Певна кількість нелегальних видань, що відображали погляди окремих політичних напрямів, поступово збиралася у окремих членів політичних організацій і надалі слугувала основою для створення нелегальних бібліотек, метою яких було: ознайомлення читачів з певним колом забороненої або тенденційно підібраної літератури; формування політичної свідомості членів організації; допомога у агітаційній та пропагандистській роботі. Основним призначенням нелегальних бібліотек політичних організацій було зберігання заборонених видань та поширення їх серед вірогідного кола читачів для пропаганди окремих політичних ідей та поглядів.

У Російській імперії активне зростання нелегальних бібліотек почалося наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з поширенням масонських організацій. Надалі при деяких полкових бібліотеках, що були створені декабристами, збирали як прогресивну легальну, так і нелегальну літературу. Такі книгозбірні їх сучасники називали «політичними бібліотеками». У 1840-х рр. книгозбірні, що мали нелегальну літературу створювали петрашевці, які організовували так звані «пропагандистські бібліотеки», серед яких найбільш значущою була бібліотека гуртка М. Буташевича-Петрашевського у Санкт-Петербурзі. Виникненню у Російській імперії значної кількості нелегальних бібліотек у другій половині XIX ст. передувала активна діяльність у бібліотечній справі революційних демократів 1840–1860-х рр., які викривали спроби реакціонерів принизити громадське і культурне значення публічних книгозбірень, перетворити їх,

як писав В. Белінський, у «засіб до скорочення нудьги довгих осінніх вечорів», в місця поширення літератури, в якій не було «ні ідей, ні понять, ні поглядів» [цит. за 4, с. 123]. Революційні демократи вважали бібліотеку насамперед культурно-просвітницьким закладом, що сприяє розширенню політичного і культурного кругозору читачів, вихованню його читацької культури шляхом надання йому літературного матеріалу для серйозного читання, в якому вони вбачали одне з найважливіших завдань бібліотеки. Однією з таких книгозбірень була нелегальна студентська бібліотека, організована у 1854 р. М. Добролюбовим у Головному педагогічному інституті у Петербурзі, яка поширювала праці О. Герцена, М. Чернишевського, Л. Фейербаха, журнали «Колокол», «Современник» та інші видання. Надалі вона стала осередком політичної освіти та революційної пропаганди серед студентства, де були не тільки дозволені, а й заборонені закордонні видання. Окрім того, М. Добролюбов організовував систематичне читання та обговорення прочитаних книг.

На теренах України на початку 1856 р. з ініціативи студентів Харківського університету Якова Бекмана, Митрофана Муравського, Петра Єфименка та Петра Завадського у місті почало діяти таємне товариство (так зване «Харківсько-Київське таємне товариство» (1856–1860)), що вже наступного року налічувало 40 осіб (переважно студентів із збіднілих дворянських, купецьких родин та вихідців з духовного стану) [6, с. 487–488]. Основними своїми завданнями товариство ставило повалення самодержавства, скасування кріпацтва й встановлення республіканського або конституційно-монархічного ладу. Головним засобом досягнення мети висувалася пропаганда зазначених ідей серед селян, робітників, різночинної інтелігенції та студентства шляхом створення нелегальних бібліотек, розповсюдження заборонених видань (наприклад, таких періодичних видань як «Современник», «Полярная звезда», «Колокол» та ін.). Наприкінці 1859 р. товариство налічувало вже 100 осіб і поширювало свою діяльність у Києві, де його члени, з ініціативи професора історії Київського університету Платона Павлова, брали активну участь в організації недільних шкіл та бібліотек, у тому числі – нелегальних. Опираючись політиці царизму в галузі освіти і культури, прогресивні діячі почали все більше використовувати неофіційні книгозбірні для пропаганди передових ідей та перетворювати нелегальні бібліотеки в осередки розповсюдження заборонених видань серед різночинців, учнівської молоді, робітників та селян. Проте, більшість бібліотек революційних демократів, що були організовані наприкінці 1850 – на поч. 1860-х рр., через кілька років були викриті та знищені владою [4, с. 123–124]. Втім, вони мали певний вплив на соціально-політичне життя та формування свідомості певних прошарків суспільства.

В Україні у другій половині XIX – на поч. XX ст. культурно-просвітницькі діячі та студенти за власні кошти на кооперативних засадах утворювали багато легальних книгозбірень, при деяких з яких поступово формувалися нелегальні книжкові зібрання, окремі нелегальні книжкові відділи або бібліотеки, в яких

зберігали заборонені видання. Так, наприклад, при Головному училищі садівництва, яке у 1859 р. було переведено з Одеси до м. Умань, та при якому офіційно діяла бібліотека (у 1910 р. ця книгозбірня нараховувала вже 20 тис. тт.), надалі було створено також нелегальну бібліотеку. Відомо, що у 1915–1917 рр. при зазначеному училищі діяли вже дві нелегальні бібліотеки, які старанно оберігалися учнями старших класів [12].

Поява та поширення значної кількості нелегальних студентських, гімназичних та інших учнівських бібліотек була зумовлена в царській Росії у 1860–1890-х рр. певними недоліками розвитку середньої та вищої освіти. Так, наприклад, студенти могли отримувати літературу «наукового змісту» лише за рекомендацією професора і з дозволу адміністрації. Окрім того, учнівська молодь, незадоволена цензурою, програмами і всією системою навчання, прагнула придбати потрібні знання шляхом самоосвіти. Вона активно організовувала гуртки самоосвіти, при яких створювали невеликі нелегальні бібліотеки (переважно, не більше декількох десятків томів), де поряд з офіційними навчальними, науково-популярними та іншими виданнями були присутні також і заборонені книги. Майже в усіх гімназичних та студентських нелегальних бібліотеках певна частина книжкових фондів становила заборонена політична література. Нерідко бібліотечний фонд студентської або гімназичної книгозбірні ділився на дві окремі частини, що роздільно зберігалися: фонд легальної і фонд (відділ) нелегальної літератури. Фонди студентських та інших учнівських нелегальних бібліотек були, переважно, організовані за трьома відділами книг: суспільно-політична література; природничо-наукові книги та белетристика (художні твори, журнали тощо). Часто через конспірацію, кожен з відділів знаходився в різних приміщеннях і час від часу змінював своє місцезнаходження. Видача книг здійснювалася не безпосередньо у приміщенні, де зберігалися книги, а через студента (гімназиста), який виконував функції бібліотекаря, зокрема підбирав літературу за замовленнями та приносив її в аудиторію, гуртожиток або на квартиру. Наприклад, одну з таких книгозбірень, що була власністю гуртка гімназистів, очолював у п'ятому класі Прилуцької гімназії, в майбутньому видатний український бібліотекознавець, професор Степан Сірополко (1872–1959) [21].

У 1860–1870-х рр. студенти вишів почали активно організовувати свої товариства та земляцтва, які, як правило, мали власні нелегальні та напівлегальні бібліотеки (легальні бібліотеки, при яких діяли нелегальні книжкові відділи). Нерідко студентські товариства обирали бібліотечні ради, що визначали певну плату за користування бібліотекою і приймали статут її діяльності. Іноді зазначені книгозбірні були доступні не для всіх студентів, а тільки для членів тих чи інших земляцтв. Склад їх фондів значно відрізнявся від фондів офіційних навчальних книгозбірень. Перш за все, це стосувалося наявності забороненої політичної літератури [19, с. 30].

У зазначений час численні народницькі організації, намагаючись розгорнути революційну пропаганду серед робітників та селян, почали активно створювали для них гуртки самоосвіти та нелегальні і напівлегальні бібліотеки [20, с. 67–69]. Однією з перших народницьких нелегальних бібліотек на території України була книгозбірня створена у Херсоні у 1869 р. організацією «чайковців» [29, с. 25]. Херсонська філія Петербурзької революційної організації «чайковців», метою якої була підготовка пропагандистів з інтелігенції і робітників для роботи «серед народу», мала гарну нелегальну бібліотеку з добре укомплектованою літературою, якою члени організації дозволяли користуватися навіть стороннім читачам. Спочатку для зазначеної книгозбірні в складчину передплачували два-три журнали та з часом їх кількість зросла, так само як і кількість видань з суспільно-політичних наук (тут були праці: В. Берві-Флеровського, Д. Писарева, М. Добролюбова, М. Чернишевського, Ф. Ласалья, П. Міртова (П. Лаврова) та ін.). За припущенням краєзнавця С. Сільванського, нелегальна бібліотека знаходилась у кімнаті лаборанта аптеки Мюллера, у якого на службі перебував майбутній член і активний діяч організації «Народна воля» Андрій Франзолі (1848–1883) [29, с. 20]. На думку вітчизняного бібліотекознавця Г. Бородіної, з відкриттям у 1872 р. Херсонської громадської бібліотеки, зазначена нелегальна книгозбірня почала втрачати своє значення [8, с. 32–33]. Однак, у Херсоні, як і в багатьох інших містах країни в останню третину XIX – на поч. XX ст., продовжували активно створювати й інші нелегальні бібліотеки. Відомо, що під час Першої російської революції (1905–1907) навіть у Херсонській губернській в'язниці була створена невелика нелегальна бібліотека, яка у 1907 р. нараховувала приблизно 60 книжок (праці О. Герцена, Ф. Енгельса, В. Леніна, В. Лібкнехта, К. Маркса, М. Некрасова, Д. Писарева, Г. Плеханова, М. Чернишевського та ін.), котрі ув'язненим непомітно передавали під час побачень [18, с. 11–12]. Книги зберігали у матрацах, подушках, наповнених соломкою. Під час одного з обшуків бібліотека була виявлена і вилучена. Від усіх видань залишилося лише декілька брошур творів В. Леніна. Загалом, у народовольців на цей час вже був певний досвід заснування нелегальних бібліотек у в'язницях і на каторзі, через які не тільки поширювали книги, а й навчали грамоті та залучали ув'язнених до читання.

У Херсоні революційно-демократичний рух не оминав і діяльності головної бібліотеки міста. Так, у Херсонській громадській бібліотеці на поч. XX ст. відбувалися таємні засідання членів Херсонського соціал-демократичного комітету та гуртка революційно настроєної інтелігенції, де читали нелегальну літературу, що надходила з-за кордону. Пропагувалися праці класиків марксизму, твори соціально-політичного спрямування, організовувалися різні масові заходи, де читали твори А. Чехова, І. Тургенєва, В. Короленка та ін. У книгозбірні також організовували лекції, вечори, концерти, вистави тощо [18, с. 11–12].

Наприкінці XIX ст. також у Херсоні була створена приватна нелегальна бібліотека батьком відомого радянського письменника Бориса Андрійовича Лав-

реньова – Андрієм Сергєєвим. Основу невеликої книгозбірні склали декілька книжок російською мовою, виданих у Німеччині. Нелегальне книжкове зібрання А. Сергєєв тримав у схованці в кришці великого сімейного столу. Серед книжок цієї невеликої бібліотеки були: скорочене видання «Капитала» К. Маркса (Лейпциг, 1899 р., обсяг – 250 с.), «Происхождение семьи, частной собственности и государства» Ф. Енгельса, «Что такое государство» Ф. Лассаля, «Новое учение о государстве» А. Менгера, праці К. Лібкнехта та ін. [15, с. 147]. У подальшому нелегальна бібліотека поповнювалася брошурами К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова та інших марксистів, які батько майбутнього письменника привозив із Києва, Петербурга, Катеринослава. У 1899–1905 рр. «нелегальна робітничка бібліотека батька», як називав її брат письменника, Володимир Сергєєв, в майбутньому – автор спогадів, була перевезена до м. Каховки. Книжки зазначеної нелегальної бібліотеки видавалися читачам (переважно робітникам і студентам) додому. Нерідко прочитані книги обговорювалися на зібраннях вузьким колом осіб. Звичайно, книгозбірня А. Сергєєва мала духовний вплив не тільки на його синів, а й, певною мірою, на соціально-культурне життя міста. Наприкінці 1911 р. нелегальна бібліотека А. Сергєєва була видана провокатором і знищена царською поліцією [15, с. 148–150].

Народницькі гуртки й організації 1860–1870-х рр. продовжували використовувати досвід роботи нелегальних бібліотек і читалень революційних демократів для пропаганди прогресивних ідей. Народництво в Україні хоча й розвивалося тими ж шляхами, що й в інших регіонах Російської імперії, проте, мало свої особливості. За прикладом петербурзького гуртка «чайковців» на початку 1870-х рр. в Україні почали створюватися аналогічні гуртки в окремих великих містах. Так, наприклад, у 1872 р. київський гурток самоосвіти П. Аксельрода, Г. Гуревича, С. Лур'є став на позиції «чайковців». Після злиття з гуртківцями Херсона у 1873 р., одним з самих впливових став одеський гурток «чайковців» Ф. Волховського (115 осіб) [6, с. 489]. Восени 1873 р. гуртки «чайковців» Петербурга, Москви, Києва та Одеси об'єдналися у федеративну організацію революціонерів. У цей час в Україні у народників переважала «осіла» пропаганда, яку започаткували члени київського гуртка «жебуністів» на своєму з'їзді у листопаді 1873 р. Володимир Жебуньов, його дружина Марія та інші члени гуртка влаштувалися вчителями у різні навчальні заклади Чернігівської губернії, де вони читали учням і селянам заборонену літературу й вели з ними бесіди на революційні теми. Аналогічною діяльністю займалися вчителі І. Трезвинський, А. Франжолі у Чернігівській губернії; С. Топчаєвський на Поділлі та ін. Під виглядом учителів на Харківщині активну пропаганду вели І. Ананьєв, І. Зайцевський, М. Стефановський та ін. Українські народники користувалися спочатку тією ж пропагандистською літературою, що й російські, але щоб зробити її зрозумілою для українського населення, вони почали перекладати твори російських авторів українською мовою (насамперед М. Некрасова, М. Салтикова-Щедрина, М. Наумова та ін.). Окрім зазначених творів, в Україні

розповсюджувалися також нелегальні видання російською мовою – «Вольный атаман Степан Тимофеевич Разин», «Чтой-то, братцы, так тяжело живется нашему брату на русской земле», «Емельян Иванович Пугачов», «Сказка о четырех братьях», «Сказка о копейке» та ін. [6, с. 489–490]. У ході пропагандистської діяльності народники переконувалися, що легальними виданнями неможливо підготувати народ до революції, тому важливу роль відводили нелегальній літературі, яку зберігали у своєрідних пересувних нелегальних бібліотеках.

У 1870-х рр. в Одесі було створено низьку народницьких нелегальних бібліотек, які мали на меті як загально-освітні завдання, так і політичні. У місті добре укомплектованими були нелегальні бібліотеки при заводах та великих майстернях. Зазначені книгозбірні були доступними для широкого кола користувачів. До складу їх книжкових фондів увійшли, переважно, революційно-демократичні та народницькі книги, суспільно-політичні брошури та періодичні видання. У зазначених книгозбірнях організовували голосні читання, доповіді та обговорення книг і статей; складали програми для самостійного читання, рекомендаційні бібліографічні, іноді анотовані, списки та каталоги; розповсюджували нелегальні видання серед робітників фабрик і заводів. Народницькі нелегальні бібліотеки намагалися не лише збирати літературу з різних галузей знань, а й впроваджували різні форми і методи популяризації книг, читання та вивчення читачів (аналіз читацьких запитів, запровадження керівництва читанням тощо) [8, с. 32–33].

У 1875 р. народники Одеси та Києва об'єдналися у гурток «Південних бунтарів», який налічував приблизно 30 осіб (І. Кохановський, Л. Дейч, В. Засулич, М. Ковалевська, В. Костюрин, М. Флоренко та ін.). «Південні бунтарі» перебували під певним впливом бакунінського анархізму. Масові невдачі «ходіння в народ» та безнадійність «переконання селян» змусили народників протягом 1877–1878 рр. переходити до боротьби за політичну свободу насамперед шляхом терору. Незважаючи на репресії, радикально настроєні народники намагалися активізувати збройну боротьбу за політичні свободи. Внаслідок внутрішніх незгод «Земля і воля» у серпні 1879 р. розпалася, і на її базі утворилися дві організації: «Народна воля» та «Чорний переділ». «Народовольці» розгорнули пропаганду серед студентів, інтелігенції, робітників, зокрема, шляхом організації нелегальних бібліотек. Їхня діяльність тривала, фактично, до кінця 1880-х рр. Разом із «народовольцями» діяли й «чорнопередільці». Вже восени 1879 р. М. Попов створив у Києві гурток, до складу якого входили як «народовольці», так і «чорнопередільці», котрі вели агітацію серед студентів Київського університету, залізничників, робітників «Арсеналу» та ін. Члени гуртка забезпечували забороненою літературою гуртки гімназистів у Ніжині та по інших містах. Більшість політичних гуртків, що створювалися у містах, майже з самого початку своєї діяльності піклувалися про організацію своїх нелегальних бібліотек. Втім, існували такі бібліотеки, як і гуртки, переважно, недовго.

У другій половині XIX ст. бібліотеки революційних демократів представляли собою два типи бібліотек – легальні (народні бібліотеки і читальні, бібліотеки при недільних школах, приватні публічні книгозбірні тощо) і нелегальні бібліотеки (студентські, гімназичні, армійські, приватні, робітничі тощо). Кожен з видів цих бібліотек мав свої специфічні завдання, свою сферу діяльності, свою структуру та особливості взаємодії з політичними організаціями та читачами. У 1870–1880-х рр. члени організацій народників та радикальних революціонерів у створених нелегальних бібліотеках читали, обговорювали та поширювали твори прогресивних письменників і поетів, вели освітню діяльність серед селян і робітників, студіювали заборонену літературу, обговорювали політичну ситуацію, створювали каси взаємодопомоги тощо. Саме народницькі організації першими стали організовувати мережу нелегальних і напівлегальних бібліотек при своїх центральних і місцевих організаціях, при гуртках читання і самоосвіти, а також при деяких легальних книгозбірнях (своєрідні «нелегальні відділення»). У народницьких нелегальних бібліотеках застосовувалися різноманітні методи керівництва читанням (голосне читання, бесіди, співбесіди, реферати, доповіді про прочитані книги, обговорення прочитаного та ін.), а також здійснювалося розповсюдження нелегальних видань на різних бібліотечних заходах. У бібліотечній роботі широке застосування отримало складання та використання різних рекомендаційних списків літератури і програм для читання, які поширювалися також серед членів гуртків інших міст. Так, наприклад, при поліцейських обшуках марксистських та народницьких гуртків у Києві у 1880-х рр. була знайдена програма, надрукована у 1886 р. засобами гектографії або літографії, яка також розповсюджувалася молоддю в Петербурзі [26, с. 56].

У 1882–1883 рр. в Одесі було надруковано два рекомендаційні покажчика (каталоги) для систематичного читання, укладені Київським гуртком народо-вольців. Друге видання «Каталога систематического чтения» було надруковано накладом 3600 прим. [7, с. 162–166; 30, с. 46–47]. У каталогах була представлена література з різних галузей знань. Книги були згруповані за такими тематичними розділами: «Социальное положение русского общества», «Типы прогрессивные», «Народ в беллетристических произведениях», «Социально-экономические вопросы современности», «Политическая экономия» та ін. Значна увага приділялася творам художньої літератури, рекомендація яких супроводжувалась обов'язковим посиланнями на критичні статті В. Белінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарева та інших літературних критиків демократичного напрямку. «Каталог систематического чтения» дуже швидко розповсюджувався на теренах України та користувався великою популярністю серед радикальної молоді.

Отже, у другій половині XIX ст. в Україні з розвитком культурно-національного та буржуазно-демократичного руху при деяких просвітницьких товариствах, братствах та гуртках почали активно створювати нелегальні бібліотеки.

Наприклад, на Херсонщині у 1885 р. під керівництвом О. Русова було створено культурно-просвітницький гурток, при якому була організована нелегальна бібліотека для народу (1885–1889). У 1891 р. у Полтаві, коли була створена українська таємна організація «Братство тарасівців», за допомогою членів гуртка О. Русова, було організовано нелегальну бібліотеку, де поряд з легальними виданнями, були й заборонені. Завдяки діяльності нелегальної бібліотеки «тарасівці» організовували гуртки самоосвіти; поширювали твори українських письменників (І. Нечуя-Левицького, П. Кониського, Б. Грінченка та ін.), у тому числі заборонені видання; влаштовували вечори, вистави, лекції; організовували обговорення доповідей та рефератів; налагоджували зв'язки з іншими культурно-освітніми діячами. «Братство тарасівців», головне місце в діяльності якого займала культурно-просвітницька робота, частина якої проводилася заходами нелегальної бібліотеки, проіснувало приблизно до поч. ХХ ст., хоча час від часу члени товариства зазнавали репресивних заходів зі сторони «Третього відділу власної Його Імператорської величності канцелярії».

Наприкінці ХІХ ст. на теренах України національно-культурні та просвітницькі нелегальні бібліотеки продовжували створюватися при студентських товариствах і громадах. У 1895 р. студентами Київського університету В. Доманицьким, Г. Лазаревським, П. Холодним, І. Руденком була організована таємна «Українська студентська громада». У 1897 р. у Харкові виник гурток під назвою «Харківська студентська громада». Велику роль у її створенні належала Дмитру Антоновичу, активними її учасниками були М. Русов, О. Коваленко, Ю. Коллард, І. Кухта, Б. Мартос, Б. Камінський та ін. Це була одна з найчисленніших студентських громад, що налічувала 100 осіб [10, с. 207]. Ідеологічні позиції членів «Харківської студентської громади» характеризувалися поєднанням національних та соціалістичних ідей та принципів. Під її впливом виникла Полтавська громада семінаристів, до якої увійшли студенти духовної семінарії М. та В. Міхновські, М. Ткаченко, С. Андрієвський, М. Гмиря, В. Фідровський та ін. При зазначених громадах були створені нелегальні бібліотеки, що комплектувалися виданнями, переважно, загальнодемократичного та гуманістичного характеру, які в інших обставинах могли б сприйматися виключно естетично, проте на рубежі ХІХ–ХХ ст. в соціально-політичних умовах Російської імперії, вони сприймалися як книги революційні, пропагандистські. Втім, заборонені видання все частіше проникали у фонди публічних бібліотек. Окремі народні та громадські книгозбірні попадали під вплив просвітницьких товариств і політичних організацій та створювали відділи з нелегальної літератури, а при деяких з них іноді формувалися невеликі нелегальні бібліотеки.

На Правобережній Україні в останню третину ХІХ ст. при окремих парафіях (парафія – місцевість, церковно-адміністративна одиниця, де живуть члени певної церковної громади) і поміщицьких дворах просвітяни почали створювати нелегальні хати-читальні та бібліотеки, де вони для навколишніх мешканців читали, здебільшого, літературу культурно-освітнього характеру [16, с. 9]. На

теренах Наддніпрянської України просвітяни використовували книжкові зібрання та видання, зокрема з домашніх бібліотек польських землевласників, католицьких священиків, з нелегальних бібліотек, що діяли при поміщицьких маєтках тощо [9]. Втім, нелегальні бібліотеки діяли, переважно, недовго, однак були й такі, що існували десятки років. Наприклад, таємна учнівська нелегальна бібліотека Пермської духовної семінарії проіснувала більше 20 років з 1860 до 1881 рр. Коли книгозбірню було викрито поліцією, у фондах цієї невеликої бібліотеки було знайдено 66 видань (твори Дж. Байрона, Франсуа де Шатобріана, Ч. Дікенса, Р. Вірхова, К. Фогта, Ч. Дарвіна, Т. Гекслі, Я. Молешота, Дж. Мілля, Г. Спенсера та ін.) [28, с. 223–228]. Тут переважали праці з природознавства, медицини, філософії, історії, а белетристика займала другорядне місце. Поліція про її існування дізналася лише у зв'язку з арештом одного з учнів шостого класу за зберігання «противоправительственной прокламації». Арешт одного семінариста і виклики для свідчень інших привели до того, що семінаристів за найменшу провину почали звільняти з семінарії, карати позбавленням матеріальної підтримки, карцером, зниженням балів за поведінку, незважаючи на те, що всі книги нелегальної бібліотеки були дозволені цензурою. З огляду на зазначене, після викриття нелегальної бібліотеки, було вирішено комплектувати офіційну учнівську книгозбірню більш різноманітною і різнобічною літературою. Проте, під тиском цивільної та церковної цензури, багато з того, що дозволялося читати світській публіці, не дозволялось читати семінаристам. У результаті учнівська бібліотека і кількісно, і якісно була дуже бідною. Членами правління семінарії було переглянуто склад учнівської бібліотеки та вилучено з неї всі світські журнали і збірники, складені з журнальних статей, та всі книги, котрі не відповідають завданням і цілям навчання та виховання в навчальному закладі (наприклад, було вилучено такі журнали як «Отечественные записки», «Русская Мысль», «Вестник Европы» тощо). До того, наприкінці 1882 р. була утворена комісія, яка визначала та вилучала «шкідливі» для офіційної учнівської бібліотеки книги, котрі надалі продавали приватним особам. За прикладом адміністрації Пермської духовної семінарії, на жаль, дуже часто діяло керівництво в інших навчальних закладах Російської імперії.

Таким чином, в Україні в останню третину XIX ст. прогресивні діячі, окрім організації нелегальних бібліотек при навчальних закладах, відкривали приватні публічні бібліотеки, кабінети для читання і народні бібліотеки, при яких також іноді організовували нелегальні бібліотеки, через які поширювали заборонені видання. У зазначених нелегальних бібліотеках велася цілеспрямована робота з читачами, влаштовувалися літературні вечори, проводились читання, бесіди про книги, складалися плани читання, рекомендаційні списки літератури тощо. Основними читачами цих книгозбірень були, переважно, різночинці, учні гімназій і духовних семінарій, студенти.

Поява в Україні робітничих нелегальних бібліотек пов'язана з виникненням перших гуртків самоосвіти та політичних гуртків для робітників на початку

1870-х рр., коли передові представники робітників та народницької інтелігенції організували самостійні робітничі організації на фабриках і заводах. При цих організаціях також утворювали нелегальні бібліотеки, кількість яких почала зростати через підвищення активності робітничого руху і збільшення кількості політичних організацій (особливо, з поширенням у наступному десятилітті марксистських гуртків). Наприклад, «Південноросійський союз робітників» в Одесі (1875) відкрив кілька нелегальних бібліотек при машинобудівних, чавуноливарних та інших заводах та майстернях [1, с. 82]. Книжковий фонд робітничих нелегальних бібліотек складався, переважно, з забороненої літератури – праць основоположників марксизму, соціалістів-утопістів, анархістів, революціонерів-демократів, народників, письменників-шістдесятників тощо. Поступово фонд робітничих бібліотек поповнювався як легальними, так і нелегальними виданнями революційно-демократичного та народницького напрямку, книгами і брошурами про робітничий рух в Росії і в Європі.

Поширення нелегальних видань змушувало владу приймати відповідні дії для його припинення. Зокрема, у 1884 р. Управління у справах з друку підготувало «Алфавитный каталог изданиям на русском языке, запрещенных к обращению и перепечатыванию в России» (СПб., 1884), до якого увійшло більше тисячі назв книжок, зокрема праці К. Маркса, Ф. Енгельса, О. Герцена, Т. Гекслі, Е. Геккеля, Й. Гербарта, М. Добролюбова, Ф. Лассаля, Д. Писарева, О. Радищева, Г. Спенсера, І. Сеченова, М. Чернишевського, Л. Фейербаха та ін. Багато видань, що раніше було дозволено тримати у фондах публічних бібліотек, стали «поза законом». Зазначений каталог змушував бібліотекарів або знищувати книги за даним переліком або передавати їх відповідним державним установам чи утворювати окремий «нелегальний бібліотечний відділ» з фондом забороненої літератури (за статистичними даними у 1887 р. у Росії діяло 738 бібліотек) [27, с. 254–255].

У тому ж 1884 р. уряд Російської імперії видав «Тимчасові правила» щодо нагляду за публічними бібліотеками, які передбачали призначення відповідальної особи, що здійснювала нагляд за діяльністю бібліотеки (нові правила ставили у залежність відкриття та діяльність публічних бібліотек від рішення губернатора, прихильність якого залежала від «политической благонадежности» бібліотекарів). За новим законом Міністерство внутрішніх справ повинно було слідкувати, щоб у фондах не було забороненої літератури, при наявності якої воно мало право клопотати про припинення діяльності тієї чи іншої публічної книгозбірні. Переважно, таке «спостереження» здійснювалося самими працівниками публічної бібліотеки. Тим не менш, офіційні перешкоди, що зустрічали книги на своєму шляху до читачів (наприклад, певні видання, що дозволялося публікувати та поширювати, заборонялося мати у фондах публічних, навчальних та народних бібліотек, кількість яких з кожним роком стрімко зростала), були ще однією об'єктивною причиною поширення нелегальних

бібліотек, які поряд із дозволеною літературою з різних галузей знань мали й заборонені видання.

Досить часто фонди нелегальних бібліотек, зокрема народницьких організацій, розподілялися на дві основні частини: легальної та нелегальної літератури. Надалі саме у народників марксистські гуртки перейняли методику поєднання в бібліотеках громадського користування і недільних шкіл легальної та нелегальної літератури (остання видавалася тільки перевіреним читачам, членам гуртків чи знайомим). Багато в чому були запозичені також і форми проведення занять в гуртках, які передбачали в процесі спілкування їх членів, використання певних принципів та методів керівництва читанням, з урахуванням особливостей конкретної групи слухачів і психології сприйняття усного та друкованого слова кожним з них. Недаремно В. Ленін на початку ХХ ст. поставив систематичне вивчення читача як одне з першочергових завдань партії та запропонував використовувати бібліотеки і читальні в якості опорних пунктів робітничих соціал-демократичних організацій.

З 1880-х рр. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та в інших містах України переважне поширення почали отримувати марксистські гуртки та їх нелегальні бібліотеки. Наприклад, один з таких гуртків у 1886 р. було організовано на заводі «Арсенал» у Києві. Організаторами й активними діячами гуртка були М. Мауер, М. Черневський, В. Ессен, І. Аксентович, П. Лукашевич та ін. Члени гуртка почали поступово формувати нелегальну бібліотеку, через яку розповсюджувалися книги, в першу чергу, серед робітників «Арсеналу». Проте, у грудні 1886 р. багато з них було заарештовано і діяльність гуртка, фактично, припинилася. Під час обшуків і арештів у членів гуртка було вилучено велику кількість забороненої літератури, зокрема праці К. Маркса, Ф. Енгельса, Ф. Лассалля та ін. [3, с. 88–89].

У 1889 р. також у Києві утворився марксистський гурток (близько 30 осіб), що об'єднував робітників залізничних майстерень, друкарень, студентів Київського університету, якими керував лікар Е. Абрамович, що приїхав до міста з Мінська і мав досвід агітаційно-організаторської роботи. При гуртку була створена нелегальна бібліотека, переважно, на основі заборонених видань. Однак, вже у серпні 1889 р. поліція розкрила та припинила діяльність як гуртка, так і нелегальної бібліотеки [24]. Під час обшуків у членів гуртка було вилучено велику кількість забороненої літератури, яка поширювалася серед читачів зазначеної бібліотеки. Проте, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. замість одного ліквідованого виникло декілька нових гуртків, які окрім політичного, мали ще й просвітницький характер. Під час занять членів гуртків, до навчальних програм додавався, як правило, список книг для самоосвіти та перелік рекомендаційної літератури. У 1880–1890-х рр. програми марксистських робітничих гуртків та гуртків самоосвіти мали списки літератури, переважно, за такими розділами: «Теорія Дарвіна», «Історія культури», «Політична економія», «Історія суспільних рухів в Європі та Росії», «Стан робітничого класу та селянства

в Європі та Росії», «Сутність соціалізму» тощо. Програми також мали розділи із загальноосвітніх дисциплін (математики, фізики, хімії, ботаніки, фізіології, космографії, геології, астрономії тощо), за якими також складали відповідні списки рекомендаційної літератури, на котрі орієнтувалися відповідальні особи за роботу нелегальної бібліотеки, зокрема при комплектуванні її фондів (в першу чергу, звичайно, суспільно-політичною літературою). Безперечно, обов'язковими у фондах нелегальних бібліотек марксистських гуртків були видання праць К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського, Г. Плеханова та інших класиків марксизму, а також книги з таких видавничих серій як «Библиотека современного социализма», «Рабочая библиотека», що публікувала група «Звільнення праці», створена Г. Плехановим у 1883 р. у Женеві.

Марксистські ідеї та літературу почали поширювати також члени гуртків, до яких входили учні середніх навчальних закладів. На заняттях члени гуртків вивчали твори основоположників наукового комунізму, проводили гострі дискусії з прихильниками народницьких поглядів. У 1893 р. учнівські гуртки у Києві об'єдналися в один великий центральний гурток, що охопив своїм впливом всі гімназії, реальні училища і частину жіночих навчальних закладів міста. Почала також створюватися об'єднана центральна нелегальна бібліотека. Втім, перші спроби створення центральних нелегальних бібліотек розпочалися ще у 1870-х рр. Так, у Санкт-Петербурзі у «Північному союзі російських робітників» (1878) центральна нелегальна бібліотека була заснована з ініціативи В. Обнорського та С. Халтуріна та мала декілька відділень-філіалів на фабриках і заводах міста.

Значну роль у розвитку і зміцненні впливу марксизму серед революційної інтелігенції і передових робітників Києва мав створений у 1891 р. гурток «Російська група соціал-демократів», активними учасниками якого були Я. Ляховський, С. Мержинський, Б. Ейдельман, І. Чорба та ін. Членами гуртка була створена нелегальна бібліотека, через яку гуртківці поширювали серед студентів та гімназистів міста праці класиків марксизму. Значно активізувалася діяльність групи з приїздом до Києва у 1891 р. відомого революціонера, робітника-слюсаря Ю. Мельникова, який до цього проводив підпільну роботу в Харкові. Шукаючи способи подальшого зближення і встановлення зв'язків перших соціал-демократів з робітниками, Ю. Мельников організував школу-майстерню на Лук'янівці – «Лук'янівський клуб», який був своєрідним університетом для багатьох робітників [24]. Для поповнення книжкового фонду своєї нелегальної бібліотеки «Російська група соціал-демократів» збирала кошти не тільки для покупки забороненої літератури, а й для видання окремих книг. Зокрема, у 1894 р. члени групи перевели і вперше видали російською мовою «Основные положения эрфуртской программы К. Каутского», забезпечивши видання своєю передмовою (Коломия, 1894) [31, с. 26–27]. До речі, у тому ж році у Женеві російською ж мовою було надруковано працю К. Каутського «Основы социал-демократии: (Эрфуртская программа)» (Женева, 1894) в серії «Социалдемократическая библиотека».

Марксистські гуртки створювалися, переважно, при залізничних, пароплавних майстернях та на інших підприємствах. В Одесі в цей час діяло вже 10 таких гуртків, що об'єднували робітників порту, залізничних майстерень та інших підприємств. У Харкові з 1890 р. діяв соціал-демократичний гурток, члени якого були, переважно, з місцевої інтелігенції. Перші робітничі соціал-демократичні гуртки з'явилися у місті у середині 1890-х рр. У Катеринославі на Брянському металургійному заводі робітники І. Мазанов, А. Смирнов, І. Гудима та їхні товариші в 1894 р. також об'єдналися в гурток для вивчення марксизму. Аналогічні об'єднання виникали у Херсоні, Полтаві, Сумах та в інших містах України. Свою роботу члени гуртків починали, як правило, з налагодження діяльності нелегальних бібліотек. Таким чином, поширення соціал-демократичних поглядів та ідей марксизму на тлі зростання робітничого руху у 1880-х рр. створили передумови для появи перших марксистських нелегальних бібліотек та їх подальшого розповсюдження. Звичайно, перш за все свої фонди вони комплектували, переважно, творами К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського, Г. Плеханова та інших теоретиків марксизму. Цікаво, що зазначені книгозбірні, в свою чергу, також ініціювали створення нових гуртків; застосовували в своїй роботі найрізноманітніші форми просування книг до читачів; організовували лекції, доповіді, дискусії, голосні читання та обговорення книг і статей; складали програми для самостійного читання тощо. Для налагодження систематичного читання використовувалися рекомендаційні списки («каталоги»), де література розподілялася за окремими відділами по мірі доступності її змісту для читачів. Часто основою для створення зазначених рекомендаційних списків слугував «Алфавитный каталог изданиям на русском языке, запрещенных к обращению и перепечатыванию в России» (1884), який кожного року поповнювався новими виданнями (після Першої російської революції 1905–1907 рр. він почав скорочуватися). Інколи описи рекомендаційних та бібліотечних книг супроводжувались спеціальними анотаціями. Програми та списки (каталоги) літератури члени гуртків використовували часто для пропаганди своїх політичних ідей та поглядів. Таким чином, з поширенням марксистських організацій на рубежі XIX–XX ст. були створені як центральні, так і місцеві нелегальні бібліотеки у Києві, Харкові, Катеринославі та в інших містах України [5, с. 68]. Нелегальні бібліотеки політичних організацій та гуртків використовувалися, в першу чергу, як утилітарний засіб вирішення поточних політичних завдань і лише в другу чергу – з метою загальнокультурного розвитку читачів. В офіційних документах царського уряду постійно наголошувалося, що фонди нелегальних бібліотек складалися, переважно, з книг лише тенденційного соціального спрямування, а не тільки із заборонених видань [26, с. 62].

На початку XX ст. при великих соціал-демократичних організаціях створювалися відразу кілька видів нелегальних бібліотек (для рядових членів, для місцевих керівників, для бойових дружин та ін.), які мали свої особливості

щодо комплектування. Наприклад, у нелегальних бібліотеках, що обслуговували бойовиків, були, як правило, такі брошури як: «Наставления по стрельбе», «Тактика уличного боя», «Техника работы с взрывчатыми веществами» тощо [11, с. 103–104]. В умовах з обмеженими можливостями комплектування та зберігання книжкових фондів, між нелегальними бібліотеками місцевих і центральних марксистських організацій існував добре налагоджений книгообмін.

Питання діяльності нелегальних бібліотек, керівництва читанням та ефективність роботи книгонош часто обговорювали на загальних зборах членів місцевих та центральних соціал-демократичних організацій, при кожній з яких, як правило, діяла нелегальна книгозбірня, завідувачем котрої призначався нерідко або член комітету, або навіть сам його керівник. Звичайно, фонди переважної більшості нелегальних бібліотек політичних організацій та гуртків на рубежі XIX–XX ст. були невеликими, оскільки в умовах поліцейського терору зберігати навіть декілька сотень книг було дуже важко. Проте, деякі фонди центральних нелегальних бібліотек сягали декількох тисяч одиниць зберігання. Разом з цим, члени гуртків постійно прагнули придбати нові прогресивні видання та домагалися, щоб бібліотека за змістом свого книжкового фонду була більш універсальною, де були б представлені не тільки відповідні науково-популярні, наукові праці, навчальні видання, а й твори художньої літератури. Наприклад, до початку XX ст. однією з найбільш популярних книг серед молоді була праця С. Степняка-Кравчинського «Підпільна Росія», яка входила до «списку заборонених книжок» [38, с. 30]. Нелегальні бібліотеки соціал-демократичних організацій на початку XX ст., в першу чергу, звичайно, комплектувалися працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Г. Плеханова, А. Бебеля, Вільгельма і Карла Лібкнехта та ін. Так, наприклад, у каталозі нелегальної бібліотеки полтавського комітету РСДРП поліцією у 1903 р. були виявлені праця В. Леніна «К деревенской бедноте», брошура «Майские дни в Харькове» (з передмовою В. Леніна), примірники газети «Искра» та ін. [25, с. 25–26]. У спогадах деяких членів марксистських гуртків, зазначалося, що наукова книга користувалася великим попитом і повагою. Значну зацікавленість викликали історичні та природничо-наукові книги [23, с. 40–41].

Нелегальні бібліотеки політичних організацій в Україні на рубежі XIX–XX ст. створювалися не тільки з метою поширення соціал-демократичних ідей, а й задля задоволення практичних потреб діяльності гуртків самоосвіти, які відкривалися членами цих організацій на фабриках, заводах, при робітничих гуртожитках, навчальних установах тощо. При великих гуртках, що мали багато членів, іноді створювали досить значні центральні нелегальні бібліотеки, в яких зберігались основні фонди революційно-демократичної, народницької і соціал-демократичної літератури. Від цих бібліотек книги, у вигляді спеціально підібраних комплектів видань, поширювалися на фабриках і заводах міста, а також передавалися до інших містечок та сіл. Наприклад, у бібліотеці соціал-демократичного гуртка, що був заснований у Златополі у 1902 р.,

за споминами керівника гуртка Л. Краснобродського, соціал-демократичну літературу поширювали серед селян найближчих сіл. На комплектування фонду нелегальної бібліотеки члени гуртка (переважно, селяни та робітники) збирали щотижня по декілька копійок з кожної особи [13]. У зазначену книгозбірню прибували книги та періодика з Златопільської, Черкаської, Єлисаветградської, Одеської організацій РСДРП. Активну участь у діяльності бібліотеки брали революційно настроєні гімназисти старших класів. Після остаточного встановлення радянської влади, у Златополі була організована міська народна загальнодоступна бібліотека, до фондів якої влилися й книги нелегальної бібліотеки й книги з націоналізованих поміщицьких бібліотек.

Таким чином, майже в усіх марксистських гуртках у статуті організації обов'язково був параграф про створення та діяльність нелегальної бібліотеки, на функціонування якої виділялася певна частина членських внесків (наприклад, у 1880-х рр., переважно, від 10 до 70 коп. в місяць від кожної особи, що становило від 3 до 10 руб. на діяльність бібліотеки невеликого гуртка) [26, с. 60–63]. Кількість книг в таких нелегальних бібліотеках становила від декількох десятків до декількох сотень томів. Досить часто через конспірацію кількість фонду книгозбірні була невідома навіть членам гуртків. Книги могли зберігатися на горищі, під підлогою або у спеціальних сховищах (наприклад, за шафою або за шпалерами виймали цеглу для потаємної ніші). Були приміщення як для тимчасового зберігання, так і для постійного. Місцезнаходження бібліотеки, як правило, періодично змінювалося. Були створені нелегальні бібліотеки організаційних центрів та книгозбірні периферійних гуртків.

Основними розділами книжкового фонду нелегальних бібліотек соціал-демократичних організацій та робітничих гуртків самоосвіти були: правознавство та вчення про державу, філософія, природничі науки, історичний, політико-економічний відділи, періодика, белетристика. Один із членів гуртка, на якого покладалися функції бібліотекаря, обов'язково складав каталог нелегальної книгозбірні. Користувалися книгами нелегальної бібліотеки, переважно, члени гуртків, проте можна було передавати книги й іншим особам під особисту відповідальність. Доступ до фондів бібліотеки мали не всі її читачі, а окремі особи (іноді декілька осіб). Читачі в записах «бібліотекаря» значилися не під прізвищами, а під номерами. Книги видавалися на 2–4 тижні, періодичні видання на 3–7 днів. Видача книг проводилася декілька раз на тиждень протягом нетривалого часу (1–2 години). Записи робили «бібліотекар» або його помічник(и).

Майже кожний гурток на своїх загальних зібраннях з певною періодичністю розглядав питання діяльності і розвитку бібліотеки. Заслуховували звіти про стан фондів книгозбірні, придбання нових видань, складали рекомендаційні списки літератури. Досліджувалися, навіть, питання читання та читацьких інтересів, зокрема, вивчалися книги, що користувалися найбільшим попитом, викликали найбільше запитань тощо. У бібліотеках застосовувалися активні

методи роботи з читачами, надавалася кваліфікована допомога у виборі книг. У деяких марксистських нелегальних бібліотеках читачі (відповідно і книги для них) розподілялися на три категорії: початківці, читачі середнього рівня розвитку, високо розвинуті читачі та організатори гуртків [26, с. 60–63]. У більшості даних книгозбірень ретельно велася бібліотечна документація: зошити з реєстрації виданих книжок, грошових внесків, доходів і витрат; рукописний каталог бібліотеки; зошит з фіксації книжкових надходжень та ін.

На загальних зборах політичних організацій та гуртків навколо питань з керування діяльністю нелегальних бібліотек точилося багато дискусій, оскільки їх керівництво добре розуміло, що той, хто керує бібліотекою, значною мірою, надає певну ідеологічну спрямованість культурно-просвітницькій та політичній роботі, зокрема організує контроль над керівництвом читання і формуванням свідомості читачів. Загалом, керівництво намагалося залучати до читання якомога більше читачів, а щоб зменшити збитки від викриття діяльності та знищення нелегальних бібліотек і для кращого збереження їх книжкових фондів, певна кількість книжок часто розпорошувалася по різних домівках членів організації. Отже, на випадок «провалу» поліція конфісковувала лише частину бібліотеки, про що свідчать поліцейські донесення (зокрема про записи-шифри на книгах, вилучених під час арешту тих чи інших осіб). Як правило, при викритті нелегальної бібліотеки вилучалася як легальна, так і нелегальна література. Незважаючи на велику кількість ліквідованих нелегальних книгозбірень, вони невдовзі відроджувалися і продовжували свою діяльність на новому місці з урахуванням нових засобів конспірації.

Продовження статті в наступному випуску

Список використаної літератури:

1. *Абрамов К. И.* История библиотечного дела в СССР : учеб. для библиотеч. фак. ин-тов культуры, пед. вузов и ун-тов / К. И. Абрамов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Книга, 1980. – 352 с.
2. *Абрамов К. И.* Нелегальные библиотеки / К. И. Абрамов // Библиотечная энциклопедия. – М. : Пашков дом, 2007. – С. 716–717.
3. *Акимов (Махновец) В. П.* Очерк развития социал-демократии в России / В. П. Акимов (Махновец). – Изд. 3-е. – М. : URSS, 2012. – 176 с.
4. *Балкова И. В.* История библиотечного дела : курс лекций / И. В. Балкова. – М. : Пашков дом, 2013. – 415 с.
5. *Бендерский И.* Связующая нить: О библиотеках и библиотечном деле в дореволюционной России / И. С. Бендерский // Библиотекарь. – 1991. – № 9. – С. 67–69.
6. *Борисенко В.* Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX ст. / В. Борисенко. – Київ : Либідь, 1998. – 616 с.
7. *Бородіна Г. Г.* Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Г. Г. Бородіна. – Київ, 2003. – 228 с.
8. *Бородіна Г. Г.* Народницькі бібліотеки в історії бібліотечної справи півдня України (XIX ст.) / Г. Г. Бородіна // Стан та перспективи розвитку культурологічної науки в Україні : зб. тез доп. 4-ї Всеукр. наук.-практ. конф. – Миколаїв : МФ КНУКіМ, 2018. – Ч. 1. – С. 31–33. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://cutt.ly/rgwjbhT> (дата звернення: 21.05.2020).
9. *Волошенко В.* Розбудити і нагодувати: «підручники патріотизму» для селян Наддніпрянської України на зламі XIX–XX ст. [Електронний ресурс] / В. Волошенко // Україна Модерна : міжнар. інтелектуал. часопис. – Електрон. дані. – 5 жовт. 2018. – Режим доступу: <https://bit.ly/3ndvOk6> (дата звернення: 21.05.2020). – Загол. з екрана.

10. *Галушко К. Ю.* Політизація українського національного руху / К. Ю. Галушко // *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2. – Київ : Наук. думка, 2019. – С. 207–212. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://bit.ly/2IgrQSUC> (дата звернення: 21.05.2020).
11. *Глазков М. Н.* Отечественная библиотечная сфера в годы Первой мировой войны (к 100-летию Брестского мира и окончания Первой мировой войны) / М. Н. Глазков // *Науч. и техн. б-ки*. – 2018. – № 11. – С. 95–106.
12. *Історія бібліотеки [Електронний ресурс]* // Сайт Наукової бібліотеки Уманського національного університету садівництва. – Електрон. дані. – 2020. – Режим доступу: <https://bit.ly/3kiFcRt> (дата звернення: 21.05.2020). – Загол. з екрана.
13. *Історія бібліотеки [Електронний ресурс]* // Центральна районна бібліотека м. Новомиргород. – Електрон. дані. – 2017. – Режим доступу: <http://bit.do/fKY7R> (дата звернення: 21.05.2020). – Загол. з екрана.
14. *Кирсанова С. А.* Феномен старообрядческой библиотеки: статус, исторические традиции и современные тенденции : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / С. А. Кирсанова ; Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – М., 2011. – 30 с.
15. *Коник О. О.* Підпільна бібліотека у спогадах херсонських борців із царизмом (кінець XIX – початок XX ст.) / О. О. Коник // *Укр. біографістика*. – 2016. – Вип. 14. – С. 142–156. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://cutt.ly/ggw14BU> (дата звернення: 21.05.2020).
16. *Лісевич І. Т.* Духовно спрагли: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр. / І. Т. Лісевич. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 240 с.
17. *Лучка Л. М.* Революція 1905–1907 років та розвиток бібліотечної справи на Катеринославщині / Л. М. Лучка // *Проблеми політичної історії України*. – 2013. – Вип. 8. – С. 86–97. – Відомості доступні також через Інтернет: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prui_2013_8_13 (дата звернення: 21.05.2020).
18. *Львовский Г.* Полвека назад: (Из воспоминаний старого большевика) / Г. Львовский // *Библиотекарь*. – 1958. – № 11. – С. 10–12.
19. *Матвеев М. Ю.* Библиотеки общественных организаций в дореволюционной России. Ч. 1 : Библиотеки при объединениях библиотекарей, философских и религиозных обществах, обществах в сфере общественных наук / М. Ю. Матвеев // *Вестн. С.-Петерб. Гос. ин-та культуры и искусств*. – 2013. – № 4 (17) дек. – С. 27–44.
20. *Матвеев М. Ю.* Возникновение публичных (общественных) библиотек в губернских городах / М. Ю. Матвеев // 29-я научная конференция молодых специалистов (Санкт-Петербург, 15–16 дек. 1993 г.). – СПб., 1994. – С. 66–71.
21. *Миронович Д.* Проф. Степан Сірополько (В 70-ті роковини народин) : [з «Краківські вісті», 6.02.1943] [Електронний ресурс] / Д. Миронович // *Zbruc*. – Електрон. дані. – 2020. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/76373> (дата звернення: 21.05.2020). – Загол. з екрана.
22. *Могильнер М.* Мифология «подпольного человека»: радикальный микрокосм в России, начала XX века как предмет семиотического анализа / М. Могильнер. – М. : Новое лит. обозрение, 1999. – 207 с.
23. *От группы Благоева к «Союзу борьбы» (1886–1894) : статьи и воспоминания:* К. М. Норинского, В. А. Шелгунова, В. Невского, М. Ольминского. Материалы по делу М. И. Бруснева и Юв. Мельникова. Речи рабочих 1 мая 1891 г. – Ростов-н/Д : Гос. изд-во, Донское отд-ние, 1921 – 127 с.
24. *Первые социал-демократические кружки [Електронний ресурс]* // *История Киева*. – Електрон. дані. – 2010–2020. – Режим доступу: <https://cutt.ly/fgwzH5j> (дата звернення: 21.05.2020). – Загол. з екрана.
25. *Полтава: книга для туристов* / Г. А. Антипович, И. Д. Буряк, В. Ф. Волосков [и др.]. – 2-е изд., дораб. и доп. – Харьков : Прапор, 1989. – 196 с.
26. *Радзиловская Ф.* Подпольные библиотеки первых марксистских групп и кружков в царской России (80-е – нач. 90-х гг. XIX в.) / Ф. Радзиловская // *Красный библиотекарь*. – 1939. – № 8. – С. 56–64.
27. *Сборник сведений по России. Центральный Статистический Комитет Министерства Внутренних Дел*. – СПб. : тип. В. Безобразова, 1890. – 410 с. – (Статистика Российской Империи ; вып. 10).
28. *Седых Н.* Очерки истории Пермской духовной семинарии за 1877–1884 гг. / Н. Седых. – Пермь, 1916. – 254 с.
29. *Сильванский С. А.* Библиотеки старого Херсона / С. А. Сильванский. – Херсон, 1928. – 32 с.
30. *Федоров Л. К.* Нелегальные библиотеки с начала 70-х годов до второй половины 90-х годов прошлого столетия / Л. К. Федоров // *Из истории нелегальных библиотек революционных организаций в царской России* : сб. материалов / под ред. Е. Д. Стасовой. – М. : ГБ СССР, 1956. – С. 23–61.
31. *Эйдельман Б.* К истории возникновения Российской социал-демократической рабочей партии / Б. Эйдельман // *Пролетарская революция*. – 1921. – № 1. – С. 20–81.

References

- [1]. Abramov K. I. *Istorija bibliotecnogo dela v SSSR: ucheb.dlja bibl.fak.in-tov kul'tury, ped.vuzov i un-tov* [History of librarianship in the USSR: a textbook for library departments of cultural institutions, universities]. 3 edit. Moskva, 1980, 352 p.
- [2]. Abramov K. I. Nelegal'nye biblioteki [Illegal libraries]. *Bibliotecnaja jenciklopedija* [Library encyclopedia]. Moskva, 2007, pp.716–717.
- [3]. Akimov (Mahnovec) V. P. *Oчерк razvitija social-demokratii v Rossii* [Sketch of the development of social democracy in Russia]. Edit. 3-e. Moskva, 2012, 176 p.
- [4]. Balkova I. V. *Istorija bibliotecnogo dela : kurs lekcij* [The history of librarianship: a course of lectures]. Moskva, 2013, 415 p.
- [5]. Benderskij I. Svjazujushhaja nit': O bibliotekah i bibliotecnom dele v dorevoljucionnoj Rossii [A connecting thread: On libraries and librarianship in pre-revolutionary Russia]. *Bibliotekar'* [Librarian]. 1991, no 9, pp. 67–69.
- [6]. Borysenko V. *Kurs ukrajyns'koyi istoriji: Z najdavnishy'x chasiv do XX st.* [Course of Ukrainian history: From ancient times to the twentieth century]. Kiev, 1998, 616 p.
- [7]. Borodina G. G. *Merezha bibliotek Pivdnyja Ukrainy: formuvannya ta tendencyi rozvy'tku (XIX – pochatok XX st.)* [Network of libraries of the South of Ukraine: formation and tendencies of development (XIX – the beginning of the XX century)]. Kiev, 2003, 228 p.
- [8]. Borodina G. G. Narodny'cz'ki biblioteky' v istoriji bibliotечноy spravy' pivdnyja Ukrainy' (XIX st.) [Populist libraries in the history of library affairs in the south of Ukraine (XIX century)]. *Stan ta perspektyvy' rozvy'tku kul'turologichnoy nauky' v Ukraini : zb. tez dopovidej IV Vseukr. nauk.-prakt. konf. [State and prospects of development of culturological science in Ukraine: collection of abstracts of reports of the IV All-Ukrainian scientific-practical. conference]*. My'kolayiv, 2018, Part 1, pp. 31–33. Available at: <https://cutt.ly/rgwjbhT>
- [9]. Voloshenko V. Rozbudy'ty' i nagoduvaty': «pidruchny'ky' patrioty'zmu» dlya selyan Naddnipryans'koyi Ukrainy' na zlami XIX–XX st. [To awaken and feed: «textbooks of patriotism» for the peasants of Dnieper Ukraine at the turn of the XIX-XX centuries]. *Ukrayina Moderna: Mizhnarodny'j intelektual'ny'j chasopys' [Modern Ukraine: International intellectual magazine]*. 2018, 5 zhovtnya. Available at: <https://bit.ly/3ndvOk6>
- [10]. Galushko K. Yu. Polity'zaciya ukrajyns'kogo nacional'nogo ruxu [Politicization of the Ukrainian national movement]. *Ency'klopediya istoriji Ukrainy: Ukrayina-Ukrayinci. Kn. 2* [Encyclopedia of the History of Ukraine: Ukraine-Ukrainians. Book 2]. Kiev, 2019, pp. 207–212. Available at: <https://bit.ly/2lrQSUC>
- [11]. Glazkov M. N. Otechestvennaja bibliotecnaja sfera v gody Pervoj mirovoj vojny. (K 100-letiju Brestskogo mira i okonchaniya Pervoj mirovoj vojny) [Domestic library sphere during the First World War. (To the 100th anniversary of the Brest Peace and the end of the First World War)]. *Nauchnye i tehniczeskie biblioteki* [Scientific and technical libraries]. 2018, no 11, pp. 95–106.
- [12]. Istorija biblioteky' [History of the library]. *Sajt Naukovoyi biblioteky' Umans'kogo nacional'nogo universy'tetu sadivny'cz'tva* [Site of the Scientific Library of Uman National University of Horticulture]. Available at: <https://bit.ly/3kiFcRt>
- [13]. Istorija biblioteky' [History of the library]. *Central'na rajonna biblioteka m. Novomy'gorod* [Central District Library of Novomyrhorod]. Available at: <http://bit.do/fKY7R>
- [14]. Kirsanova S. A. *Fenomen starobryjadcheskoj biblioteki: status, istoricheskie tradicii i sovremennye tendencii.* [The Phenomenon of the old believers' library: status, historical traditions and modern trends. Moskva, 2011, 30 p.
- [15]. Kony'k O. O. Pidpil'na biblioteka u spogadax xersons'ky'x borciv iz czary'zmom (kinecz' XIX – pochatok XX st.) [An underground library in the memoirs of Kherson fighters against tsarism (late 19th – early 20th centuries)]. *Ukrayyns'ka biografisty'ka* [Ukrainian biography]. 2016, Iss. 14, pp. 142–156. Available at: <https://cutt.ly/ggw14BU>
- [16]. Lisevy'ch I. T. *Duxovno spragli: Duxovne zhy'ttya pol's'koyi nacional'noy menshy'ny' na Naddnipryans'kij Ukraini v 1864–1917 rr.* [Spiritually Thirsty: The Spiritual Life of the Polish National Minority in Dnieper Ukraine in 1864–1917], Kiev, 1997, 240 p.
- [17]. Luchka L. M. Revolyuciya 1905–1907 rokiv ta rozvy'tok bibliotечноy spravy' na Kateri'noslavshhy'ni [The revolution of 1905–1907 and the development of librarianship in the Ekaterinoslav region]. *Problemy' polity'chnoyi istoriji Ukrainy' [Problems of political history of Ukraine]*. 2013, Iss. 8, pp. 86–97. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppiu_2013_8_13

- [18]. L'vovskij G. Polveka nazad: (Iz vospominanij starogo bol'shevika) [Half a century ago: (From the memoirs of an old Bolshevik)]. *Bibliotekar'* [Librarian]. 1958, no 11, pp. 10–12.
- [19]. Matveev M. Ju. Biblioteki obshhestvennyh organizacij v dorevoljucionnoj Rossii. Chast' 1. Biblioteki pri objedinenijah bibliotekarej, filosofskih i religioznyh obshhestvah, obshhestvah v sfere obshhestvennyh nauk [Libraries of public organizations in pre-revolutionary Russia. Part 1. Libraries in associations of librarians, philosophical and religious societies, societies in the field of social sciences]. *Vestnik SPbGUKI* [SPbGUKI Bulletin]. 2013, no 4 (17), pp. 27–44.
- [20]. Matveev M. Ju. Vozniknovenie publicnyh (obshhestvennyh) bibliotek v gubernskih gorodah [The emergence of public (public) libraries in provincial cities]. *XXIX nauchnaja konferencija molodyh specialistov* [XXIX scientific conference of young specialists]. Sankt-Peterburg, 1994, pp. 66–71.
- [21]. My'ronovy'ch D. Prof. Stepan Siropolko (V 70-ti rokovny'ny' narody'n) [Prof. Stepan Siropolko (On the 70th anniversary of the birth)]. *Zbruč* [Krakivs'ki visti. – 1943. – 6 lyutogo] [Zbruč [Cracow News. 1943. February 6]]. Available at: <https://zbruc.eu/node/76373>
- [22]. Mogil'ner M. *Mifologija «podpol'nogo cheloveka»: radikal'nyj mikrokosm v Rossii, nachala XX veka kak predmet semioticheskogo analiza* [The mythology of the «underground man»: a radical microcosm in Russia at the beginning of the 20th century as a subject of semiotic analysis]. Moskva, 1999, 207 p.
- [23]. *Ot grupy Blagoeva k «Sojuzu bor'by» (1886–1894): Stat'i i vospominanija: K. M. Norinskogo, V. A. Shelgunova, V. Nevskogo, M. Ol'minskogo. Materialy po delu M. I. Brusneva i Juv. Mel'nikova. Rechi rabochih 1 maja 1891 g.* [From Blagoev's group to the «Union of Struggle» (1886-1894): Articles and memoirs: K. M. Norinsky, V. A. Shelgunov, V. Nevsky, M. Olminsky. Materials on the case of M.I.Brusnev and Yuv. Melnikov. Workers' speeches on May 1, 1891]. Rostov-na-Donu, 1921, 127 p.
- [24]. *Pervye social-demokraticheskie kruzhki* [The first social democratic circles]. *Istorija Kiev* [History of Kiev]. Available at: <https://cutt.ly/fgwzH5j>
- [25]. *Poltava: kniga dlja turistov* [Poltava: a book for tourists]. Edit 2. Har'kov, 1989, 196 p.
- [26]. Radzilovskaja F. Podpol'nye biblioteki pervyh marksistskih grupp i kruzhkov v carskoj Rossii (80-e – nach. 90-h gg. XIX v.) [Underground libraries of the first Marxist groups and circles in tsarist Russia (80s – early 90s of the XIX century)]. *Krasnyj bibliotekar'* [Red librarian]. 1939, no 8, pp. 56–64.
- [27]. *Sbornik svedenij po Rossii. Central'nyj Statisticheskij Komitet Ministerstva Vnutrennih Del* [Collection of information on Russia. Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs]. Sankt-Peterburg, 1890, 410 p.
- [28]. Sedyh N. *Ocherki istorii Permskoj duhovnoj seminarii za 1877–1884 gg.* [Essays on the history of the Perm Theological Seminary for 1877–1884]. Perm', 1916, 254 p.
- [29]. Sil'vanskij S. A. *Biblioteki starogo Hersona* [Libraries of old Kherson]. Herson, 1928, 32 p.
- [30]. Fedorov L. K. *Nelegal'nye biblioteki s nachala 70-h godov do vtoroj poloviny 90-h godov proshlogo stoletija* [Illegal libraries from the early 70s to the second half of the 90s of the last century]. *Iz istorii nelegal'nyh bibliotek revolyucionnyh organizacij v carskoj Rossii: Sbornik mat-lov pod. red. E. D. Stasovoj* [From the history of illegal libraries of revolutionary organizations in Tsarist Russia: Collection of materials under. ed. E. D. Stasova]. Moskva, 1956, pp. 23–61
- [31]. Eidelman B. K. *Istorii vozniknovenija Rossijskoj social-demokraticeskoy rabochej partii* [On the history of the emergence of the Russian Social-Democratic Labor Party]. *Proletarskaja revolyucija* [Proletarian Revolution]. 1921, no 1, pp. 20–81.

Надійшла 04.08.2020 р.

Соколов В. Ю.,

кандидат исторических наук, доцент, главный библиотекарь
Национальной парламентской библиотеки Украины
ул. М. Грушевского, 1, г. Киев, 01008, Украина
тел.: (044) 278 85 12
e-mail: socolv@i.ua

ГЕНЕЗИС И ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ НЕЛЕГАЛЬНЫХ БИБЛИОТЕК В УКРАИНЕ: ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Исследованы исторические факторы возникновения и особенности функционирования нелегальных библиотек в Украине в XIX–XX вв. Выявлены и охарактеризованы основные виды и специфика их культурно-просветительской и библиотечной деятельности. Проанализированы своеобразие организационной работы нелегальных библиотек в условиях подпольного существования, социально-политические факторы их развития в общем контексте исторических событий и особенностей политического и культурно-просветительской жизни общества. Освещены общественное значение функционирования нелегальных библиотек, место и роль их библиотечной и культурно-просветительской деятельности в распространении чтения, знаний, просвещения и в повышении общего уровня сознания и политической культуры социально активных, преимущественно низших, слоев населения, а также в развитии библиотечного дела страны в целом.

Ключевые слова: история библиотечного дела, история библиотек, виды библиотек, библиотечная деятельность, функционирование библиотек, нелегальные библиотеки.

Sokolov V. Yu.,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D.), docent
Chief Librarian National Parliamentary Library of Ukraine
1 M. Hrushevskoho St., Kyiv, 01008, Ukraine
tel.: (044) 278 85 12
e-mail: socolv@i.ua

GENESIS AND FEATURES OF THE FUNCTIONING OF ILLEGAL LIBRARIES IN UKRAINE: HISTORICAL AND SOCIO-POLITICAL FACTORS OF ACTIVITY

Summary

Victor Sokolov's article «Genesis and features of the functioning of illegal libraries in Ukraine: historical and socio-political factors» examined the peculiarities of formation, characteristics and peculiarities of illegal libraries, as well as socio-

political factors, social conditions and main directions of these collections, mainly in Ukraine.

The purpose of the proposed article is to identify and study the characteristics of illegal libraries, study their types, analysis and generalization of information about the peculiarities of the creation and operation of these collections in Ukraine, as well as characteristics of the main forms and directions of their activities. In his work, the author widely used general scientific and historical research methods: comparisons, analogies, deductions, descriptive, analytical, typological methods, as well as historical-comparative, historical-genetic and other methods of scientific research.

The author proved that the most developed were the illegal libraries of political organizations and circles, which collected literature from various fields of knowledge, but most of them were publications in the social sciences (history, philosophy, sociology, etc.). Many illegal libraries, including marxist organizations and circles, were interconnected in centralized systems. In terms of the number of books, the funds of some illegal libraries of political organizations can be compared with the funds of public, church-parish, county and township libraries. However, most of them had up to 300 books. However, their activities had a certain impact on the socio-political life of society, on the formation of consciousness, cultural and educational level, mostly, the lower strata of the population. It was found that in the context of police persecution, «employees» of illegal libraries quickly adapted to new circumstances and needs of readers and often changed the forms, methods, principles of work in order to steadily pursue the main line of these collections – to disseminate certain ideas and principles of public life. Illegal libraries often operated under the guise of self-education, literary and artistic, public, women's, family and leisure, educational and other societies and clubs. In general, they were characterized by the presence of almost all organizational and structural subsystems that had official public libraries: they had a fund of various types of documents, a catalog, a contingent of readers, facilities, library staff and documentation. In illegal libraries, for the first time, active forms and methods of book promotion were born, which were used and researched during communication with users of book collections, whose reading needs were also periodically studied. It was found that illegal libraries, including political organizations and circles, performed both educational and ideological tasks, and organizational (they became organizational centers of political struggle, in particular the premises of illegal libraries were a place of appearances, a point of agitation and propaganda, storage of revolutionary literature, etc.).

A study of the history of illegal libraries, in particular, political organizations, educational and cultural-educational societies, proves that certain democratic, progressive elements of library development were formed in their activities, some of which were inherited and developed by domestic library science and practice.

Keywords: the history of librarianship, the history of libraries, types of libraries, library activities, the functioning of libraries, illegal libraries.